

CULEMBORGSE 'VOETNOTEN'

Vervreemding

Een onderzoek naar de kerkscheuring
tussen de cleresie en hun kerkvolk
in Culemborg in de periode 1680-1750

Historisch halfjaarbericht 2006-34

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden

Culemborgse Voetnoten,
nummer 34

ISSN: 0929-1334
mei 2006
Een uitgave van
'Het Genootschap A.W.K.
Voet van Oudheusden'
Opgericht 14 oktober
1937

Redactie

J.G. Borggreve,
Y.E. Jakobs-Lommers
en H.L.F. Lagers
(eindredactie).

Redactieadres

Mw. Y.E. Jakobs-
Lommers
Kattenstraat 10
4101 BM Culemborg
e-mail: yvonne.jakobs@
planet.nl

Vormgeving

Hans Bassa (Studio
Bassa)

Drukwerk

Jacobs Repro, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. J.G. Borggreve
Vanghoutstraat 1
4105 HE Culemborg
e-mail: voetsecretariaat-
@planet.nl
website: www.voetvan-
oudheusden.nl

Girorekening

50 23 582 t.n.v. Het
Genootschap A.W.K.
Voet van Oudheusden
De contributie bedraagt
€ 12,50 per jaar. Een (vrij-
willige) extra bijdrage
stelt het bestuur bijzon-
der op prijs.

Redactioneel

Op 22 maart 2005 studeerde de heer Gerard Witkamp af aan de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht. De doctoraalscriptie ter afronding van zijn studie betrof een Culemborgs onderwerp: de scheuring tussen de rooms-katholieke en oud-katholieke kerk te Culemborg in de periode 1680-1750. Zijn begeleider hierbij was dr. Th. Clemens. Naar deze kerkscheuring was tot op heden nooit uitvoerig onderzoek gedaan.

Naast de doctoraalscriptie had Gerard Witkamp tevens de opdracht om een artikel over dit onderwerp te publiceren in een historisch tijdschrift. Op zijn vraag of dit artikel kon worden geplaatst in de *Culemborgse Voetnoten*, hebben wij uiteraard positief gereageerd. Hiermee wordt een nieuw hoofdstuk aan Culemborgs rijke historie toegevoegd.

Monstrans, in 1662 vervaardigd door Thymen van Leeuwen te Utrecht. Aan weerszijden staan zilveren beeldjes van Sint Antonius en Sint Barbara, patroonheiligen van de schuilkerk in de Nieuwstad en van de huidige Oud-Katholieke kerk (bezit Oud-Katholieke kerk van Culemborg).

Vervreemding

Een onderzoek naar de kerkscheuring
tussen de cleresie en hun kerkvolk in
Culemborg in de periode 1680-1750

Het bestaan van de Oud-Katholieke Kerk heeft mij altijd geïnter-
geerd. Het is een kleine kerk die niettemin beschikt over een origi-
neel liturgisch erfgoed en relaties onderhoudt met talrijke kerken
in het buitenland. Zij is een katholieke kerk en draagt daarvan in
leer en leven, in kerkelijke inrichting en bisschoppelijk bestuur
alle wezenlijke kenmerken. Haar liturgie is die van het katholieke
westen en de Eucharistie is het middelpunt van haar religieus
geestelijk leven. Het is een kerk die in veel opzichten op de Rooms-
Katholieke Kerk lijkt. Het is ook een kerk die eigen wegen heeft
ingeslagen, waarbij het oude geloofsgoed bewaard bleef, maar ook
nieuwe ontwikkelingen niet uit de weg is gegaan. We zien een kerk
die levend vanuit de katholieke traditie er in de afgelopen eeuwen
voortdurend naar gestreefd heeft een Nederlandse kerk te zijn.¹ In
dit artikel gaat het niet om een beschrijving van de oorzaken, die
tot de formele breuk van 1723 met Rome hebben geleid, maar wordt
beschreven hoe een kerkscheuring er op lokaal niveau uitziet.

Culemborg is een van de plaatsen in Nederland die naast een rooms-
katholieke gemeenschap ook een oud-katholieke gemeenschap kent.
Dit gegeven was voor mij mede de reden een onderzoek te doen naar
het ontstaan van een parochie van de Oud-Katholieke Kerk in die stad
aan de Lek. En wie dit doet, ziet onmiddellijk allerlei vragen oprijzen.
Waarom heeft de kerkscheuring zich in Culemborg voorgedaan en
is ze duurzaam gebleken? Waarom is Culemborg de enige plaats in
het oude gewest Gelderland waar dit gebeurd is? Heeft de bijzondere
status van de stad invloed gehad – Culemborg had zijn eigen heer – of
had die status nauwelijks enige invloed? Hoe heeft de kerkscheuring
zich er ontwikkeld en wanneer is de breuk begonnen? Welke rol speel-

¹ Van Kleef, *Geschiedenis*, p. 7.

de de lokale geestelijkheid en was de scheiding van de geesten vanaf het begin ook een zaak van de leken? Welke factoren zijn van invloed geweest op het ontstaan van deze kerk in deze plaats? Waren het toevallige omstandigheden die tot de vestiging van deze kerk hebben geleid of was het ontstaan ervan te voorzien? Hoe waren de onderlinge verhoudingen tussen de twee toenmalige katholieke parochies/staties, die van de Nieuwstad en die van de Papenhoek, rond 1700? Hoe gingen men met elkaar om in deze voor de katholieke kerk toch al moeilijke tijden. Hoe hebben zij zich staande kunnen houden zowel ten opzichte van elkaar als van de burgerlijke overheid? Bleven de gelovigen trouw aan hun kerk of verlieten ze deze en wat waren dan hun motieven daarvoor?

De gestelde vragen laten zich vanuit de literatuur nauwelijks beantwoorden. In de algemene werken over de geschiedenis van de Rooms-Katholieke Kerk in de desbetreffende periode wordt de stad Culemborg wel genoemd, maar de geboden gegevens laten het niet toe om goed zicht te krijgen op de plaatselijke ontwikkelingen. Daarom wordt een van oorsprong kerkelijke bron onderzocht: de doop-, trouw- en begraafboeken, die in de rijksarchieven bewaard worden. Het betreft een bron die nu gewoonlijk voor genealogisch onderzoek gebruikt wordt, maar die ook bruikbaar gebleken is om het verloop van een kerkscheuring op lokaal niveau te bestuderen, zoals in de studie van Theo Clemens over Noordwijkerhout.² In het Gelderse Archief te Arnhem waren van de jezuïetengemeente de doopboeken van 1628-1710 en de doop- en trouwboeken van 1710-1812 aanwezig. Van de seculiere gemeente zijn er de doop-, trouw- en doodboeken van 1679-1812. Omdat de trouwinschrijvingen niet volledig zijn en soms ontbreken, beperk ik mij tot een onderzoek van de doopinschrijvingen.

Bij dit onderzoek naar het verloop van de aantallen dopelingen wordt de vraag gesteld: is het mogelijk om uit deze boeken een bepaald patroon te ontdekken? Welke gegevens kunnen we uit de cijfers distilleren? Hoe is de scheiding der geesten in werkelijkheid gegaan en wanneer heeft deze zich precies voltrokken? Kunnen we spreken van een abrupte of geleidelijke overgang? Op welk moment kunnen we van een verandering in de houding van het kerkvolk spreken? Wanneer voltrekt er zich een breuk en/of afwijzing door het kerkvolk van de pastoor van de statie in de Nieuwstad? Zijn er aanwijsbare factoren in de geschiedenis geweest, die het proces kunnen hebben beïnvloed? Laten de landelijke ontwikkelingen zich vertalen naar de plaatselijke situatie? Hebben de paters jezuïeten daarop ingespeeld? Ook wordt ingegaan op de verhouding tussen de beide katholieke staties en de Nederduits Gereformeerde Kerk.

2 Clemens, 'Kerkscheuring', p. 413-430.

Uitgangssituatie

In de tweede helft van de 16de eeuw werd van overheidswege in de Republiek het werk van de priesters onmogelijk gemaakt. Voortgang van de eredienst werd hun verboden en de geestelijkheid werd uit de gebouwen verdreven. In 1578 was de H. Barbarakerk en enige tijd later de St. Janskerk aan de katholieken in Culemborg ontnomen. De katholieke kerk was weggedrongen uit het openbare leven, uit de gebouwen en goederen, al behielden in de eerste jaren katholieken te Culemborg zitting in de magistraat en de grafelijke raadkamer. Na de terugkeer van graaf Floris – die begin 1567 uit de stad vertrokken was – uit zijn kasteel Weerd in Duitsland, begon men ook in Culemborg de doorwerking van de hervormde beginselen te ondervinden. Op 24 april 1586 verscheen een plakkaat, waarbij aan alle priesters verboden werd de H. Mis te lezen, te dopen of enige kerkelijke functie uit te oefenen op straffe van 100 gulden boete. In 1596 wordt door Floris een nieuw plak-

Plattegrond van Culemborg uit 1826, waarop de (toen al) verdwenen schuilkerk in de Papenhoek en die in de Nieuwstad zijn aangegeven.

kaat uitgevaardigd tegen ingeslopen papen en geheime roomse vergaderingen. Floris II, die zijn vader in 1598 opvolgde, was verdraagzamer dan zijn vader en liet oogluikend de uitoefening van de katholieke godsdienst toe. Heer Hendrik Gerritsen, die omstreeks 1612 de enige in Culemborg wonende priester was, heeft de taak van parochieherder uitgeoefend. Hij is waarschijnlijk de enige geweest die de zielzorg heeft voortgezet. Alleen het hoognodige gebeurde. Sinds 1612 ondersteunden paters jezuieten hem vanuit o.a. Vianen. Apostolisch vicaris Rovenius noemt hem in zijn rapporten wel de pastoor, maar schrijft daar ook bij dat de plaats eigenlijk vacant genoemd kan worden. Hij benoemt daarom in 1620 een jongere priester, Cornelis van Meteren, tot pastoor. Onder hem is waarschijnlijk de schuilkerk aan de Varkensmarkt opgericht. Hij overleed in 1624 aan de pest.³

Zijn opvolger Andreas Arsenius Cock ontvluchtte, om niet door de pest besmet te worden, de stad. Alle pogingen die in het werk gesteld werden om hem te doen terugkeren, mislukten. *‘En hebbende noch den vluchteling kunnen beweegen om weeder te keeren, noch iemandt anders van de clergie om in syn plaets naer Culenborgh te komen’*.⁴ Men zocht vervolgens zijn toevlucht tot de jezuieten. Pater Theodorus van Wees kwam van Utrecht naar Culemborg, de stad waarin de pest hevig woedde en waar de aanwezigheid van een priester meer dan noodzakelijk was.

In 1628 vestigde pater Willem van Weel zich in Culemborg. In datzelfde jaar was de pest geweken en keerde pastoor Andreas Cock naar zijn statie terug. Hij wilde dat pater Van Weel de stad zou verlaten. Dankzij de invloed en steun van de katholieke raadsheer van graaf Floris II, Johan Meerhouts, bleef Van Weel echter voor problemen gevrijwaard. Hij heeft zijn ambt aangewend om de aanwezigheid van de jezuieten mogelijk te maken en te bestendigen. Pater Willem van Weel kreeg toestemming van graaf Floris II van Pallandt om een schuilkerk in te richten aan de ‘Papenhoek’, genoemd naar de kanunniken van het kapittel van St. Barbara, die er voor de Reformatie woonden. Hij zou er 37 jaar blijven en de statie in de binnenstad werd zijn levenswerk. Het door hem aangelegde doopboek begint met de datum 19 augustus 1628.⁵ Onder moeilijke omstandigheden, met verbanningen, gevangennemingen en het betalen van hoge boetes en recognitiegeden, heeft de pater hier gewerkt. Men ging spreken van de ‘pastoorskerk’ in de Nieuwstad en van de ‘paterskerk’, waar Willem van Weel werkte.⁶

3 Van Doornmalen, ‘Pater Willem van Weel s.j.’, p. 3.

4 Van Hoeck, ‘Culemburgensia’, p. 211.

5 De Jong, *De Reformatie in Culemborg*, p. 256-257.

6 Van Doornmalen, ‘Pater Willem van Weel s.j.’, p. 4.

Omdat de jezuïeten meer dan hun wereldlijke ambtsbroeders onder de niet-katholieken en bovendien in een wijdere omtrek – in plaatsen als Werkhoven en Cothen⁷ – werkten, richtte de boosheid van de predikanten zich ook eerder tegen hen. Hoewel de graven van Culemborg niet tot de ‘preciesen’ behoorden en de paters oogluikend hun werk konden doen, werden van tijd tot tijd, vooral onder druk van de predikanten, de plakaten tegen de ‘papen’ geürgeerd. Bij graaf Floris II kregen de predikanten echter niet altijd voet aan de grond. Die zei ronduit ‘dat de predikanten de mensen maar met voorzichtigheid en door hun preken moesten trekken en niet met de sterke arm’.⁸ Toch vaardigde graaf Floris II onder drang van de predikanten decreten tegen hen uit en enkele malen moest Van Weel tijdelijk de stad verlaten. De stichting van een Cloppenschool en de bekeringen door Van Weel bewerkt, lokten heftige bestrijding uit door de predikanten. Zij kregen gedaan dat graaf George Frederik in 1652 een streng plakkaat liet afkondigen tegen de katholieken en in het bijzonder tegen de jezuïeten en de Cloppen.⁹

Ondanks deze maatregelen moet de sfeer toch zodanig geweest zijn dat de priesters er in betrekkelijke rust hun werk hebben kunnen doen. Wanneer in 1640 vicaris-generaal Wachtelaer samen met Rovenius uit Utrecht moet vluchten, vestigt hij zich in Culemborg en blijft er tot zijn dood op 12 oktober 1653. Hij is nooit uit deze stad verdreven en heeft zich niet als Rovenius in het buitenland moeten vestigen. Door de houding van voornamen families in Culemborg, Schalkwijk en Beesd behield het katholicisme in de rivierenstreek een sterke positie. Zowel wereldgeestelijken als jezuïeten vonden er hun toevlucht. De aanwezigheid van Wachtelaer met zijn kapelaan en nog een kanunnik binnen Culemborg versterkte wel de band tussen de pastoorskerk en de Utrechtse apostolische vicaris.

Samenvattend kan worden gesteld dat er vóór de Reformatie twee kerken in Culemborg waren: de Barbarakerk in de binnenstad en de Janskerk in de Nieuwstad. Na de Reformatie werden deze kerken aan de katholieke eredienst onttrokken en komt de periode van de schuilkerken. De pastoor, Hendrik Gerritsen, was echter onmachtig en werd vanaf 1612 geassisteerd door jezuïeten uit Vianen, Utrecht, Den Bosch en andere plaatsen. Dat gebeurde temeer na zijn dood in 1624, toen zijn opvolger ook aan de pest bezweek en diens opvolger niet meer naar Culemborg durfde te gaan. Bij het wegvallen van de seculiere priester vanwege de pest kwamen vanaf 1624 de jezuïeten naar de stad.

7 Grasman, *Werkhoven*, p. 247.

8 De Jong, *De Reformatie in Culemborg*, p. 259.

9 Van Hoeck, *Schets*, p. 79.

Wanneer de pest geweken is in 1628 en de seculiere priester naar de stad terugkeert, blijft de pater jezuïet in de stad en sticht er zelfs tegen de zin van de seculiere priester een eigen schuilkerk.

Uit de literatuur wordt echter niet duidelijk dat er vanwege dit feit een rivaliteit ontstond tussen de twee katholieke staties. De plakATEN zijn tegen beide gericht en niet tegen een statie in het bijzonder. Wel zijn er maatregelen genomen tegen de kloppen, maar deze zijn tot stand gekomen op instigatie van de predikanten. Zo ook de maatregelen tegen pater Van Weel.

Sinds 1723 is er evenwel sprake van een kerkscheuring en bestaan er twee gescheiden kerken. Daarom zal er nader onderzoek gedaan moeten worden naar de opleiding, het pastoraal handelen, de theologische opvattingen en de kerkopvatting van de priesters van beide staties.

Jansenius

Toen duidelijk werd dat een terugkeer van katholiek wereldlijk gezag in de Republiek, waar het protestantisme gezegevierd had, een utopie bleek te zijn, legde Rome zich neer bij de feitelijke toestand van een onafhankelijke staat met het calvinisme als staatsgodsdienst. Rome breekt met de oude hiërarchie van 1559 en er is voortaan slechts een *Missio Hollandica*.¹⁰

In deze *Missio Hollandica* waren, zoals hierboven al is gezegd, naast de seculiere geestelijken ook reguleren werkzaam. Deze reguleren hadden een groeiend aandeel in de zielzorg. Hun engagement werd door de apostolische vicarissen op prijs gesteld, maar het ontbrak niet aan conflictstof. De vicarissen hielden, omdat naar hun opvatting de kerkelijke organisatie van 1559 nog intact was, vast aan de oude structuren zoals parochiegrenzen. De reguleren echter beschouwden de Utrechtse kerkprovincie als een missiegebied, waar zij hun diensten aanboden aan een ieder die een beroep op hen deed.

De geschilpunten die er waren op het gebied van de theologie, vroomheid en kerkelijke discipline, vloeiden voort uit de jansenistische strijd. De Zuid-Hollandse theoloog Cornelius Jansenius¹¹

¹⁰ Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme*, II, p. 77-80.

¹¹ Cornelius Jansenius werd geboren te Leerdam op 3 november 1585. In 1602 ging hij naar Leuven, alwaar hij in 1604 aan de theologiestudie begon. Als jonge student was hij daar getuige van de aan de gang zijnde controversen rond het genadevraagstuk en raakte sterk geïnteresseerd in de leer van Augustinus. In 1609, na het behalen van de graad van *baccalaureus formatus*, ging hij naar Parijs om zich te vervolmaken in de theologie. Hij raakte bevriend met Jean Duvergier de Hauranne, de latere abbé de Saint-Cyran, en geestelijk leider van de abdij Port-Royal, het centrum van het Franse jansenisme. In 1617 keerde Jansenius terug naar Leuven en werd daar de eerste president van het Hollands college. In 1618 kreeg hij een leerstoel theologie aan de universiteit. Hij was in 1628 begonnen aan zijn reusachtig werk *Augustinus*. In 1635

(1585-1638), die in 1638 als bisschop van Ieper overleed en van wie zijn jeugdvriend Johan Dircxz Verlaer verklaarde hoe ze allebei vaak waren *‘geweest in de catholijcke exercitie, ja wij hebben samen over twee ende drie daken van de buijrluiden geklommen en de andere moeilijcke wege passeert, om den heijlige dienst der kercke te hooren’*¹², deze Jansenius was een van de velen die een rol speelde in het kader van de theologendebatten over de verhouding tussen genade en vrije wil. In zijn werk *Augustinus* trachtte hij, steunend op een zo nauwkeurig en getrouw mogelijke interpretatie van de geschriften van de kerkvader, diens opvattingen over erfzonde, genade en vrije wil weer te geven en te becommentariëren, in

werd hij benoemd tot bisschop van Ieper, waar hij op 5 mei 1638 ten gevolge van een pestepidemie overleed. (Van den Bosch, *Voor ziel en zaligheid*, p. 36).

¹² De Jong, *De Reformatie in Culemborg*, p. 254-255.

de hoop op die manier een beslissende bijdrage te kunnen leveren voor de oplossing van het genadevraagstuk.¹³

Tot aan de jaren vijftig van de 19de eeuw werd het jansenisme in de handboeken voor kerkgeschiedenis gekenschetst als een beweging die in navolging van Jansenius de genadeleer van Augustinus verkeerd had geïnterpreteerd en een aantal kerkelijke veroordelingen naast zich neerlegde. Thans is, dankzij het onderzoek van L. Ceyssens, emeritus-hoogleraar van het Antonianum te Rome, en van J. Tans, emeritus-hoogleraar te Groningen, duidelijk geworden hoe en waarom deze traditionele zienswijze en interpretatie van het jansenisme onvolledig en geheel ondeugdelijk is.

Sinds 1640 werd het theologisch denken in Europa in sterke mate beheerst door spanningen tussen het anti-jansenisme en het jansenisme. Er worden doorgaans drie fasen onderscheiden. De eerste fase valt tussen 1640-1660. In deze decennia stonden het genadeprobleem en heel in het bijzonder de relatie tussen vrije wil en goddelijke predestinatie centraal. In de tweede fase (1660-1690) trad een begripsverruiming op en gingen de dogmatische geschilpunten steeds meer schuil achter de spirituele en moraaltheologische opvattingen van anti-jansenisten en jansenisten. De derde fase openbaarde zich al in het laatste decennium van de 17de eeuw. Na de bul *Unigenitus*, die in 1713 door de H. Stoel werd afgekondigd, werd het jansenisme een brede stroming voor velen die zich verzetten tegen het centralisme in kerk en staat.¹⁴

Zo was er in de eerste decennia van de 18de eeuw een bestuurscrisis in de Utrechtse kerkprovincie ontstaan, waartoe nuanceringen in theologie, praktische godsdienstbeleving en kerkelijke discipline hadden bijgedragen. Deze crisis leidde uiteindelijk tot een kerkscheuring. Bij al deze verwikkelingen ging het in eerste instantie om klerikale conflicten. Maar het kerkvolk liet wel degelijk zijn stem horen. Petrus Maes van Avenrode uit Noordwijkerhout moest vaststellen dat de helft van zijn parochianen hem de rug toekeerde.¹⁵

Gebeurde dit ook zo in Culemborg en zo ja waarom? Werd het de parochiaan duidelijk dat zijn zielzorger niet langer in gemeenschap stond met de kerkelijke overheid? Leidde dit niet tot de vraag of zij zelf nog wel binnen de kerk waren en deelhadden aan de vruchten van de sacramenten, wanneer de positie van hun pastoor zo twijfelachtig was? In de volgende paragrafen moet duidelijk worden waarom het in Culemborg tot een schisma kwam.

13 Van den Bosch, *Voor ziel en zaligheid*, p. 36-38.

14 Spiertz, 'Jansenisme', p. 144-145.

15 Clemens, 'Kerkscheuring', p. 420.

De situatie in Culemborg

Culemborg was een bijzondere plaats in de Republiek. Het katholicisme werd er, hoewel met enige restricties, getolereerd. Vanaf ca. 1628 zijn er twee staties: een reguliere en een seculiere. Er waren wel enige spanningen tussen beide staties, onder meer als gevolg van het jansenisme, maar tot circa 1680 vond er nog geen polarisatie plaats. Ook waren er weinig tegenstellingen op het gebied van dogma, moraal en godsdienstig leven. Werd dat anders na 1680?

Om dit te achterhalen, volgt nu een beschrijving van de Culemborgse pastoors van de beide staties in de periode 1680-1750. Ook worden de doopboeken bekeken en zal worden getracht een antwoord te geven op de vraag of deze boeken de groei en/of terugval van de staties weergeven. Voorts zullen beide staties met elkaar vergeleken worden, en zal elke statie afzonderlijk en onder een bepaalde pastoor onder de loep worden gehouden.

Scheiding der geesten volgens de doopcijfers

Parochianen komen doorgaans niet in beeld in de bronnen. Hun stem kan niettemin enigszins zichtbaar gemaakt worden. Leidraad hierbij zijn de gegevens uit de doopregisters van de twee betrokken staties. De centrale vraag hierbij is: hoe staat het nu met de kerkscheuring op lokaal niveau? Hoe is de scheiding der geesten in werkelijkheid gegaan en wanneer heeft deze zich precies voltrokken? Kunnen we spreken van een abrupte of geleidelijke overgang? Op welk moment kunnen we een verandering in de houding van het kerkvolk vaststellen? Wanneer voltrekt er zich een breuk en/of afwijzing door het kerkvolk van de pastoor van de statie in de Nieuwstad?

Bij een poging om een verandering onder het kerkvolk vast te stellen, is allereerst gebruik gemaakt van de katholieke doop- en trouwregisters. Om het gevaar te vermijden dat het beeld vertekend wordt door toevallige schommelingen, zijn de jaarlijkse ‘doopjes’ over een langere periode geteld.

Tabel 1 geeft een overzicht van het verloop van de aantallen dopelingen van beide staties over een periode van telkens vijf jaar. In deze tabel valt op dat er een teruggang is voor de kerk van de seculieren in de Nieuwstad in het jaar 1700, maar in 1705 is het aantal weer op het oude peil terug. Pas na 1710 kan er gesproken worden van een gestage neergang van het aantal dopelingen voor de statie in de Nieuwstad. Voor de statie van de regulieren in de Papenhoek geeft deze tabel ook een daling in het aantal voor het jaar 1700 en een duidelijke groei is er

Jaar	1680	1685	1690	1695	1700	1705	1710	1715	1720	1725	1730	1735	1740	1745	1750
Statie Papenhoek	18	24	21	21	11	18	15	38	37	46	42	43	51	48	33
Statie Nieuwstad	36	45	55	51	35	52	37	26	17	16	11	13	12	7	6

Tabel 1: Dopen in de staties van de Papenhoek en de Nieuwstad 1680 - 1750

in 1715 en de jaren daarna. Het is ook duidelijk dat vanaf de telling in 1680 tot 1710 de statie in de Nieuwstad de grootste is en dat na 1710 de teruggang begint. Op dat moment begint de groei voor de statie in de Papenhoek.

Omdat de cijfers van tabel 1 echter nog te veel vragen openlaten, zullen we ook moeten kijken naar de jaarcijfers van beide staties. Deze jaarcijfers nu geven een beeld te zien van veel ups en downs, wat afgelezen kan worden uit tabel 2.

Tabel 2: Dopen in de Papenhoek en Nieuwstad 1680 - 1750

Jaar	Papenhoek	Nieuwstad	Jaar	Papenhoek	Nieuwstad	Jaar	Papenhoek	Nieuwstad
1680	18	36	1704	16	48	1728	49	16
1681	22	34	1705	18	52	1729	40	6
1682	22	43	1706	15	47	1730	42	11
1683	23	44	1707	13	36	1731	43	21
1684	12	44	1708	24	51	1732	44	18
1685	24	45	1709	30	33	1733	36	9
1686	22	48	1710	15	35	1734	61	14
1687	21	54	1711	33	31	1735	43	13
1688	20	51	1712	29	27	1736	59	17
1689	17	52	1713	25	27	1737	49	10
1690	21	54	1714	34	26	1738	58	15
1691	16	42	1715	38	26	1739	56	10
1692	15	52	1716	39	35	1740	51	12
1693	18	49	1717	35	20	1741	46	9
1694	21	32	1718	43	15	1742	35	12
1695	21	51	1719	47	30	1743	51	9
1696	16	40	1720	37	17	1744	50	12
1697	14	37	1721	37	18	1745	48	7
1698	13	31	1722	39	17	1746	41	8
1699	15	38	1723	46	18	1747	41	11
1700	11	35	1724	38	17	1748	39	6
1701	10	45	1725	46	16	1749	56	7
1702	12	38	1726	46	16	1750	33	6
1703	18	48	1727	49	13			

Het eerste dat opvalt, is dat het jaar 1710 een omslagpunt is. Vóór die tijd is de statie van de Nieuwstad de grootste en die van de Papenhoek de kleinste van de twee katholieke parochies. Er zijn in de cijfers van de Nieuwstad vóór 1710 wel dieptepunten aan te wijzen, bijvoorbeeld in 1694 en 1698, maar telkens is er ook herstel. Vanaf 1710 echter gaan de doopcijfers van de seculieren neerwaarts, terwijl die van de regulieren omhoog gaan. De ontwikkeling verloopt vanaf 1680 met horten en stoten, maar dat geldt voor beide staties en er is zelfs in de jaren van Codde's proces in Rome¹⁶ en na zijn afzetting nog een opvallende groei, voornamelijk in de jaren 1703, 1704, 1705 en 1708. Na 1710 is dat voorbij: de jaarcijfers tonen duidelijk aan dat de regulieren de seculieren voorbij gaan streven en dat getalsmatig de verhoudingen tussen de beide parochies worden omgekeerd.

Dit gegeven prikkelt tot nader onderzoek. In de paragrafen die volgen, zal bekeken worden of er oorzaken te vinden zijn voor de ontwikkeling in de doopcijfers en de omkering van de verhoudingen tussen de seculiere en de reguliere statie. Meer in het bijzonder zal worden nagegaan of de cijfers beïnvloed kunnen zijn door afkeer onder de katholieken van hun jansenistische seculiere pastoor, door het optreden van de burgerlijke overheden en door maatregelen vanwege de kerkelijke overheden.

De seculiere pastoors van de Nieuwstad

Wat betreft de rol van de pastoor, is het van belang om te weten wat voor persoon hij was, welke zijn theologische opvattingen waren en hoe zijn pastorale handelen was.

De eerste de te behandelen pastoor is Daniël van der Vorst. Hij was pastoor in Culemborg van 1679 tot zijn overlijden op 13 juli 1692. Daarvoor was hij eerst kapelaan op het Huis te Poelgeest. Hij was afkomstig uit Brabant en had in Leuven gestudeerd, waar hij knecht was geweest van de praeses van het college Pulcheria. Dat maakte hem nog niet tot een jansenist, maar hij komt wel in ongunstige zin voor in de getuigenissen van het stellig anti-jansenistische *Breve Memoriale* van 1697¹⁷; bij de jezuïet Van Hoeck lezen we dat deze priester door zijn predikaties en de invoering van de beruchte 'catechismus der drie bisschoppen' veel katholieken in verwarring bracht en dat pater Henricus van der Graght van de Barbaraparochie moeilijk-

16 Aan het einde van de 17de eeuw was de Utrechtse bisschop Petrus Codde (1648-1710) in conflict gekomen met de jezuïeten, die hem van jansenisme betichtten. In 1699 werd Codde naar Rome ontboden en uiteindelijk in 1704 afgezet. Tijdens zijn afwezigheid was Theodorus de Cock tot provicaris benoemd. Vanaf die tijd dateert de Oud-Bisschoppelijke Cleresie naast de Rooms-Katholieke Kerk.

17 Ackermans, *Herdens en huurlingen*, p. 465.

Verguld zilveren ciborie, vervaardigd te Antwerpen in 1663. Op de voet de symbolen van de vier evangelisten en de vier kerkvaders, op de cuppa o.a. het Laatste Avondmaal en op het deksel een kroon met daarop een pelikaan met jongen (bezit Oud-Katholieke kerk van Culemborg).

heden ondervond van de verdeeldheid die onder de parochianen heerste.¹⁸

In november 1684 schreef de apostolisch vicaris Van Neercassel aan pastoor Daniël van der Vorst dat hij blij is dat de gemoederen van de katholieken van Culemborg hoe langer hoe meer tot rust zijn gekomen. In dezelfde brief beveelt hij de verderop genoemde kapelaan Andreas van der Schuur aan zich stil te houden. Hij moet de waarheid beminnen en deze voorstaan. Zijn leringen mogen bij het volk geen ontsteltenissen veroorzaken. Hij besluit zijn brief aldus: *'Als de Ew. aldus de waarheid en de vrede bemind en beivert, (gelijck ik vertrouw dat de Ew. doet en altijd doen zal, zoo twijfel ik niet of God zal uwen arbeid meer en meer zegenen, en de E. de vruchten daer van doen zien hier op der aerden, en veel meer hier naermaels in den hemel'*.¹⁹ In 1691 schrijft Codde hem dat 'schriften met bitterheid opgesteld, al schoon dat zij de waarheid en de rechtvaardigheid aan hun kant hebben, echter meer kwaad als goed onder onze landgenoten te weeg brengen'.²⁰

Omdat in de seculiere statie in Culemborg ook kapelaans hebben gewerkt, bestaat de mogelijkheid dat het althans door de tegenstanders gewraakte jansenisme gematigd werd door zijn assistent. Welnu, onder Van der Vorst was Andreas van der Schuur van 1684 tot 1692 werkzaam als kapelaan. Hij was afkomstig uit Gorcum, waar hij rond 1656 was geboren. Zijn opleiding volgde hij in Leuven en in 1680 werd hij priester gewijd. Gedurende enkele maanden was hij secretaris van Van Neercassel. Deze wist volgens Rogier met de eigenzinnige Van der Schuur geen raad en benoemde hem tot coadjutor in Stompwijk en Den Haag; van 1682-1684 werkte Van der Schuur als zodanig in de Paradijsstatie in Rotterdam. Adriaan van Wijck, de verbeterde anti-jansenistische pastoor van Kethel bij Rotterdam, rekende hem later tot de voornaamste jansenisten van de Hollandse Zending. Hij komt ook in ongunstige zin voor in de collectie getuigenissen van het *Breve Memoriale*. In een van de paragrafen van het *Breve Memoriale* die handelt over preken, gehouden door priesters in de Hollandse Zending, wordt verhaald hoe Andreas van der Schuur onder grote toeloop van volk in de Paradijskerk de leerstukken van voorbeschikking, rechtvaardigmaking en genade behandelde. Een van zijn stellingen was dat Jezus Christus Zijn Bloed niet voor alle mensen vergoten heeft, dat niet aan alle mensen genoegzame genade gegeven wordt om zalig te worden en dat Christus alleen gestorven is tot zaligmaking van de gepredes-

18 Van Hoeck, *Schets*, p. 264.

19 HUA, inv. nr. 3001; Register van afschriften van brieven verzonden aan de geestelijkheid en anderen 1662-1686 door Johannes van Neercassel aan Daniël van der Vorst, pastoor te Culemborg. nov. 4 1684.

20 HUA, inv. nr. 360; Afschriften van brieven aan de geestelijkheid en andere personen 1689-1710 door Petrus Codde aan Andreas van der Schuur.

tineerden. In de laatste paragraaf van de Breve, die handelt over de onlusten die sommige priesters met hun preken hebben veroorzaakt, wordt Andreas van de Schuur genoemd als een van hen die beroering onder de gelovigen teweegbracht.²¹ Na zijn verblijf in Culemborg werkte hij van 1692 tot 1699 als pastoor in Vianen. Medio 1701 tekende hij de suppliek ten gunste van Codde. Hij behoorde nadien tot de cleresie. In 1716 is hij werkzaam in Utrecht. Van der Schuur overleed op 15 januari 1719 in Kalkar.²²

Van Neercassel, die evenals zijn voorgangers ijverde voor het lezen van de Bijbel door de gelovigen, droeg aan Andreas van der Schuur op de Bijbel in het Nederlands te vertalen. In 1689 verschenen de vier Evangeliën en de Psalmen. Voordat Van der Schuur zijn grote werk kon voltooien, overleed hij echter, waarna dit door Henricus van Rhijn²³ ten einde werd gebracht. In 1732 verscheen de gehele Bijbel met de goedkeuring van aartsbisschop Barchman Wuytiers. Volgens Van Kleef mag de vertaling van Andreas van der Schuur-Van Rhijn worden beschouwd als een meesterwerk van nauwkeurigheid. De taal is vlot en vloeiend, dikwijls dichtelijk en van hoge letterkundige waarde.²⁴

Johannes Buytendijk, die zich als rustend priester in zijn geboortestad Culemborg had gevestigd, assisteerde op zon- en feestdagen, zodat er in de Nieuwstad voldoende missen waren. Dit overigens tot ongenoegen van pater Brekeveld, de pastoor van de statie in de Papenhoek.

Om inzicht te verkrijgen over de ontwikkeling van het aantal dopelingen tijdens het pastoraat van Daniël van der Vorst en het kapelaanschap van Andreas van der Schuur, volgt nu tabel 3.

Tabel 3: Dopen onder pastoor Daniël van der Vorst 1680-1692

Jaar	Doop	Jaar	Doop	Jaar	Doop
1680	36	1685	45	1690	54
1681	34	1686	48	1691	42
1682	43	1687	54	1692	52
1683	44	1688	51		
1684	44	1689	52		

Hieruit wordt duidelijk dat er gesproken kan worden van een flinke groei van het aantal dopelingen. Van de 36 dopelingen in 1680 worden het er 52 in 1692. In de Papenhoek loopt het aantal in de negentiger jaren daarentegen terug. Kortom, de aanwezigheid van pastoor Van

21 Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme*, II, p. 304-307.

22 Ackermans, *Herders en huurlingen*, p. 436-437.

23 Henricus van Rhijn, geboren in Naaldwijk, was boekverkoper in Delft en een geleerd man met grondige kennis van Latijn en de Nederlandse literatuur. Hij overleed op 18 april 1732.

24 Van Kleef, *Geschiedenis*, p. 82-83.

der Vorst heeft geen negatieve invloed gehad op de ontwikkeling van de doopcijfers. De commotie rondom de 'catechismus der drie bischoppen', alsmede het optreden van Andreas van der Schuur hebben evenmin aanleiding gegeven tot vertrek van gelovigen. Hun opvattingen en uitlatingen waren dus geen reden voor de parochianen om de overstap naar de jezuïeten te maken.

Daniël van der Vorst werd opgevolgd door de eerder vermelde Johannes Buytendijk. Deze, een geboren Culemborger, had zich, nadat hij ontslag had genomen als pastoor te Kleefland, als rustend priester in Culemborg gevestigd. Hij heeft na Daniël van der Vorst tot zijn overlijden op 24 december 1692 de leiding van de parochie waargenomen.²⁵ Deze priester heeft in dat ene jaar zelfs nog een groei van het aantal dopelingen gezien. Er zijn geen controversiële uitlatingen of activiteiten van hem bekend.

De in 1656 te Kranenburg in het land van Kleef geboren Matthias Torck volgde hem in 1693 op. Hij had gestudeerd in Keulen en Leuven en hij werd in 1681 door Van Neercassel tot priester gewijd, waarna hij kapelaan werd te Stompwijk en het volgende jaar te Utrecht in de St. Geertrudis-parochie bij achtereenvolgens Abraham van Brienens, Petrus Codde en Jacobus Cats. Hij was al coadjutor bij Van der Vorst. Omdat hij de taak van pastoor te zwaar vond, nam hij in 1695 ontslag en keerde terug naar Kranenburg. Zijn vroegere pastoor Petrus Codde, op dat tijdstip apostolisch vicaris, stelde hem aan als professor in de theologie in het fraterhuis te Emmerich.²⁶ Uit het vervolg wordt duidelijk wat voor persoon Matthias Torck was, en daarmee wil ik aangeven dat hij zeker ook in Culemborg van zijn gezindheid blijkt heeft gegeven. A. van Lommel schrijft over hem: 'Matthias Torck, die als kapelaan en pastoor vroeger sedert op den preekstoel enz. van anti-Romeinse gezindheid niet weinig blijken had gegeven, liet zich van zijne aankomst af te Emmerik, nog meer van zijn Jansenistische gezindheid uit, alweer op de preekstoel vooral; doch ook in andere priesterlijke bedieningen, die hij aldaar met zijn professoraat waarnam'.²⁷ Toen Torck zich als aanhanger van Codde steeds sterker bleef uitlaten, ontnam de provicaris De Cock hem de volmacht van preken en biechthoren. Omdat hij ondanks die intrekking van zijn jurisdictie doorging, werd hij door de pauselijke nuntius van Keulen in juli 1704 geschorst. Torck sloeg echter alle vermaningen in de wind en bleef na zijn suspensie doorgaan met het uitoefenen van zijn priesterlijke functies. Daarop

²⁵ Ackermans, *Herders en huurlingen*, p. 333.

²⁶ Van Hoeck, *Schets*, p. 80.

²⁷ Van Lommel, 'Matthias Torck', p. 247.

volgde op 13 maart 1709 zijn excommunicatie door Mgr. De Bussi, nuntius te Keulen. In 1715 nam Matthias Torck ontslag en hij verliet Utrecht. Hij vestigde zich vervolgens in Zwolle en onttrok zich zo aan de invloed van zijn vroegere Utrechtse vrienden en raadslieden. Na in 1720 door een ziekte te zijn overvallen, verklaarde hij zich weer ten volle met Rome te willen verzoenen, het Formulier van Alexander VII te willen ondertekenen en de boete voor de straffen, door vroegere daden begaan, te zullen ondergaan. Het bleek dat hij zijn woord gestand deed. Vicaris Bijlevelt benoemde hem in de zomer van 1721 tot pastoor te Vilsteren, alwaar hij in 1724 overleed.²⁸

Uit de doopcijfers wordt duidelijk dat het optreden van pastoor Torck geen negatieve invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de doopcijfers. Het lagere aantal van 1694 wordt in 1695 weer goedge maakt. De gelovigen zagen in zijn manier van optreden kennelijk geen aanleiding om over te stappen naar de paterskerk. Hij is in staat geweest zijn gelovigen aan zich te binden.

Van 1695 tot 1727 was Antonius Cockaert pastoor van de statie in de Nieuwstad. Hij was afkomstig uit Vilvoorde, waar hij rond 1660 geboren was als zoon van Henricus Cockaert en Gertrudis Lints. Hij was verwant met Antonius Hoefslag, die kanunnik in Antwerpen en anti-jansenist was. Hij studeerde in Leuven waar hij *baccalaureus formatus* in de theologie werd. In maart 1683 werd hij tot diaken gewijd en de priesterwijding vond waarschijnlijk in december 1683 plaats. Cockaert was aanvankelijk werkzaam in Mettingen bij Lingen en vervolgens op het Groningse platteland. Vanaf mei 1691 werkte hij in St. Nicolaasga en van 1695 was hij pastoor in Culemborg. In 1701 tekende hij de supplek ten gunste van Codde. Hij overleed te Culemborg op 5 december 1727.²⁹ Hoewel hij jansenist wordt genoemd, wordt er niets vernomen over uitstel van de absolutie, het gebruik van de volkstaal bij de sacramentenbediening, het uitstellen van de eerste communie of het beperken van de communiedagen. Hij is 32 jaar pastoor geweest.

Het verloop van de aantallen dopelingen vertoont tijdens zijn pastoraat een grillig beeld. Aanvankelijk is het aantal dopelingen hoog, maar het loopt dan tussen 1696 en 1701 even wat terug. Daarna begint er een opleving, waarvan de jaren 1705 en 1708 eruit springen. Ook in 1716 en 1719 zijn er meer dopelingen dan in de voorafgaande jaren, maar deze opbloei is niet structureel. Na die jaren begint de geleidelijke teruggang en de pastoor ziet daarmee het aantal parochianen teruglopen. Deze neerwaartse trend wijst op een afnemend draagvlak voor de opstelling van de pastoor. Enig zicht op het waarom daarvan

²⁸ Van Lommel, 'Matthias Torck', p. 246-253.

²⁹ Ackermans, *Herders en huurlingen*, p. 338.

Schitterend geborduurde kazuifel uit 1612 (bezit Oud-Katholieke kerk van Culemborg).

krijgen we door aandacht te schenken aan de concurrentieslag die zich langzaam maar zeker ontwikkeld heeft tussen de pastoor van de Nieuwstad en de Papenhoek.

De laatste wist bijvoorbeeld handig gebruik te maken van de conclusies die uit de *Jubileebulle* van 1708 getrokken konden worden. Deze bulle was door de nuntius alleen gezonden aan de aan Rome getrouwe priesters. De anderen werden gepasseerd en waren daardoor getekend. Zo ontstond er twijfel over de wettigheid van hun zending. En die wettigheid raakte weer de geldigheid van de sacramenten.

Antonius Cockaert, die niet in staat was een tegenwicht te bieden en inzag dat hij geen beroep kon doen op de vicaris om de jezuïet tot de orde te roepen, zocht zijn heil bij de burgerlijke overheid. Zo is er

een klaagschrift dat hij in 1711 heeft voorgelegd aan Louise Anna van Waldeck, gravin van Culemborg.³⁰ Hij beschuldigt daarin de pastoor van de Papenhoek, de jezuïet Joachim Borsen, ervan met zijn intriges onrust onder de parochianen van de Nieuwstad te verwekken. Er is al eerder over deze Borsen geklaagd, maar deze trekt er zich niets van aan. Hij blijft de leden van zijn gemeente verbieden bij de pastoor naar de kerk te gaan en hen voorhouden dat zij niet zalig zullen worden. Ook heeft hij in strijd met de kerkelijke voorschriften een weduwe op nieuw bediend.

Dat het optreden van de pater succes had en de pastoor van zijn kerk-gangers beroofde, bracht weer andere moeilijkheden met zich mee. De kerkruimte in de Papenhoek werd te klein om alle gelovigen in een keer te herbergen. Dus besluit Borsen tot een tweede dienst op zon- en feest-dagen. Dat blijkt uit een tweede rekest van Cockaert, dat door hem op 10 februari 1721 is ingediend bij de Staten van het Kwartier Nijmegen, waaronder Culemborg sinds 1720 ressorteerde. Een tweede dienst is volgens hem als een bijzondere gunst slechts toegestaan aan de seculieren. Hij vindt dat de jezuïet de tweede dienst als een middel gebruikt om de pastoorskerk te verdringen, want het was immers zijn doel om alle katholieken van de stad onder zich te hebben. Volgens Cockaert willen de jezuïeten alle rooms-katholieken in de stad volgens hun beginselen regeren en de wet voorschrijven. De pastoor neemt zijn toevlucht tot de burgerlijke overheid en probeert daar zijn gelijk te halen. Een zwaktebod, waaruit duidelijk naar voren komt dat hij zich er pijnlijk van bewust was dat hij terrein verloor op zijn concurrent uit de Papenhoek.

Tabel 4: Dopen in de statie in de Nieuwstad tijdens pastoor Cockaert 1695 - 1727

Jaar	Doop	Jaar	Doop	Jaar	Doop
1695	51	1706	47	1717	20
1696	40	1707	36	1718	15
1697	37	1708	51	1719	30
1698	31	1709	33	1720	17
1699	38	1710	35	1721	18
1700	35	1711	31	1722	17
1701	45	1712	27	1723	18
1702	38	1713	27	1724	17
1703	48	1714	26	1725	16
1704	48	1715	26	1726	16
1705	52	1716	35	1727	13

Welke invloed hebben deze acties op de doopcijfers gehad? Het klaagschrift van 1711 leidt niet tot groei voor de Nieuwstad. Voor de Papen-

³⁰ Regionaal Archief Tiel, Archief Oud-Katholieke Kerk, inv. nr. 885, *Klaagschrift der OR Gemeente aan de prinses over de kuipertjen van de Jesuit Boursius, 1711*. (Volledige tekst bijlage p. 61).

hoek echter is er een duidelijke verbetering ten opzichte van 1710. Weliswaar is er in 1712 en 1713 enig verloop, maar in 1714 is er opnieuw groei. Het rekest van 1721 heeft ook geen gunstige invloed op de ontwikkeling van de doopcijfers van de seculiere statie gehad. Voor de Nieuwstad is er nog steeds sprake van teruggang en het aantal voor de Papenhoek blijft groeien. Wel lijkt de Jubileebulle van 1708 van grote betekenis te zijn geweest. In de jaren daarna begint voor de statie in de Nieuwstad immers de afname van de doopjes en de toename voor de Papenhoek. Hierbij zij nog opgemerkt dat de activiteiten rondom Codde, zoals de aanklacht tegen hem in 1697, de uitnodiging om naar Rome te komen in 1699, de supplicie ten gunste van hem in 1701, de schorsing in 1702 en tenslotte de afzetting in 1704, een geringe invloed hebben gehad op de ontwikkeling van de doopcijfers in Culemborg.

Pastoor Cockaert had tweemaal voor een jaar de beschikking over een kapelaan. De eerste was Johannes Pruym, die in 1701 coadjutor in Culemborg was. Hij werd geboren in 1669 te Muiden. Oorspronkelijk was hij koopman. In 1695 nam hij zijn intrek in het Leuvense Hogenheuvelcollege.³¹ In 1700 werd hij priester gewijd. Vanaf 1702 was hij werkzaam in Dordrecht in Maria Minor en vanaf 1715 in Maria Major. Medio 1701 tekende hij de supplicie ten gunste van Codde. In het geschil Rome-Utrecht koos hij de kant van de cleresie. Pruym overleed te Dordrecht na 1761.³²

Vervolgens kwam in 1702 Josephus Franciscus Muylwyck, ook wel Everardus genoemd, naar Culemborg. Hij was afkomstig uit Amersfoort en daar rond 1675 geboren. Zijn opleiding volgde hij te Leuven aan het Hogenheuvelcollege. In 1701 was Muylwyck coadjutor in Amersfoort en in 1702 te Culemborg. Medio 1701 tekende hij de supplicie ten gunste van Codde. Van 1717 tot 1731 was hij pastoor in Voor- schoten. Hij heeft De Cock niet erkend. Muylwyck overleed in Voor- schoten op 27 januari 1737.³³

Antonius Cockaert wordt in 1727 opgevolgd door Jordanus Loijens. Onder diens pastoraat is de parochiegemeenschap steeds kleiner geworden. Wel is er nog een opmerkelijke opleving in de jaren 1731 en 1732 en ook de jaren 1736 en 1738 laten nog een stijging van het aantal dopelingen zien, maar deze stijgingen hebben zich niet doorgezet, zoals tabel 5 laat zien. Hoe de situatie in de jaren na 1730 was, laat zich vermoeden uit een rekest³⁴ dat de pastoor in 1735 bij de Edele Mogende Heren Staten van het Kwartier Nijmegen indiende. Hij beklaagt zich erover dat

31 Smit en Jacobs, *Van den Hogenheuvel gekomen*.

32 Ackermans, *Herders en huurlingen*, p. 420.

33 Ackermans, *Herders en huurlingen*, p. 405.

34 Gelders Archief, inv. nr. 0370 2927 'Stukken betreffende moeilijkheden tussen de gemeente der Jezuïeten en die van de Oud-Rooms-Katholieken, 1735'.

de pater en sommige leden van diens gemeente er dagelijks werk van maken om leden van zijn gemeente tot de ‘Jesuitse gesindheijt’ over te halen. Het komt de jezuïet op een berisping te staan. Het heeft echter geen gevolgen voor de doopcijfers. De pastoor wordt er niet beter van en de pater niet slechter. Alleen in 1735 ligt het aantal voor de Papenhoek beduidend lager dan het jaar ervoor en erna.

Tabel 5. Dopen in de statie in de Nieuwstad tijdens pastoor Loijens 1727 - 1752

Jaar	Doop	Jaar	Doop	Jaar	Doop
1727	13	1735	13	1743	9
1728	16	1736	17	1744	12
1729	6	1737	10	1745	7
1730	11	1738	15	1746	8
1731	21	1739	10	1747	11
1732	18	1740	12	1748	6
1733	9	1741	9	1749	7
1734	14	1742	12	1750	6

Van de zeven seculiere priesters die in deze periode in de Nieuwstad werkzaam zijn geweest, waren er vijf afkomstig uit het gebied van het aartsbisdom Utrecht. Van der Vorst en Cockaert waren afkomstig uit Brabant. Van vijf van hen is bekend dat zij in Leuven gestudeerd hebben. Van de pastoors was Johannes Buytendijk waarnemer voor een half jaar, terwijl ook Torck slechts twee jaar als pastoor in Culemborg gewerkt heeft. Van der Vorst heeft dertien jaar en Cockaert zelfs 32 jaar hier het pastoorsambt uitgeoefend. Terwijl hij pastoor was, werd Codde naar Rome geroepen, vond in 1702 diens schorsing plaats, volgde de benoeming van De Cock tot provicaris en werd de scheuring in 1723 een feit. Maar alleen van Matthias Torck en Andreas van der Schuur is het bekend dat zij overtuigd jansenist waren en dit hebben uitgedragen. Van vijf priesters is ook bekend dat zij de suppliek ten gunste van Codde ondertekend hadden en/of in ongunstige zin voorkwamen in het Breve Memoriale. Daardoor onderscheidden zij zich nogmaals van hun ambtsbroeders in de Papenhoek. Toen ze naar aanleiding van de maatregelen tegen Codde voor de keuze werden gesteld: ‘Utrecht’ of ‘Rome’, centrale of nationale kerk, kozen ze voor de nationale kerk. Het is de vraag of aan de partijkeuze van de priesters voor ‘Utrecht’ of ‘Rome’ niet alleen theologische en kerkpolitieke motieven ten grondslag hebben gelegen, maar ook de status en het prestige die de priesters in eigen kring genoten, en de plaats waar zij hun ambt als zielzorger mochten waarnemen. Zou zo de aanwezigheid van de jezuïeten niet hun keuze voor Utrecht hebben bevorderd? Voor de Nieuwstad geven de wisselingen van pastoors geen aanleiding tot een scherpe daling of stijging van de aantallen dopelingen. De komst

van Jordanus Loijens in 1727 heeft de ingezette daling niet kunnen keren.

De kleurrijkste figuur in dit verband is Andreas van der Schuur. Naast de opdracht van Van Neercassel om zich met de bijbelvertaling bezig te houden, heeft hij parochiewerk vervuld. In dit werk was hij nog wel eens te vurig of liep te hard van stapel, wat hem op een repri-mande van de vicaris kwam te staan. Zijn activiteiten hebben in ieder geval niet tot een daling van de doopcijfers geleid.

De meeste van deze priesters hebben, zoals gezegd, gestudeerd in Leuven. De oriëntatie van de Leuvense theologische faculteit was ook die van de apostolische vicarissen. Niet alleen beantwoordde de theologische oriëntatie aan hun eigen opvattingen, ook de spirituele vorming werd er met de nodige zorg ter hand genomen. Er werd veel aandacht besteed aan bijbelstudie en de controverses met de Reformatie. Beide vaardigheden had een priester in de Republiek hard nodig. Studenten die elders hadden gestudeerd en zich op het pastoraat in de Hollandse Zending kwamen aanbieden, werden daarom vaak nog enige tijd ter bijscholing naar Leuven gestuurd. De verschillende opleidingen hadden een eigen theologische signatuur en kozen elk min of meer positie in het cruciale debat rond de erfenis van Jansenius. Aanvankelijk ging het daarbij om een strikt theologische discussie, maar allengs kreeg de kwestie zowel pastorale als kerkpolitieke implicaties. In de Hollandse Zending moesten zij die in Leuven opgeleid waren, aan het werk met ambtsbroeders die elders en in een andere theologische geest waren opgeleid. Dat moest onvermijdelijk tot meningsverschil leiden met o.a. de jezuïeten.³⁵ Vooralsnog is er op dit terrein geen sprake van directe en aanwijsbare invloed op de doopcijfers.

De paters jezuïeten van de Papenhoek

De priesters die werkzaam waren in de statie in de Papenhoek, waren allen jezuïeten. Pater Henricus van der Graght, die pastoor was van 1675-1684, werd op 22 februari 1640 te Mechelen geboren. Op 24 september 1657 was hij jezuïet geworden en 19 september 1671 werd hij priester gewijd. In Arnhem stichtte hij een Latijnse school. Hij kwam in 1675 naar Culemborg. Daar heeft hij zich zeer verdienstelijk gemaakt voor het behoud van de Cloppenschool. Na zijn vertrek uit Culemborg heeft hij nog 25 jaar gewerkt in Overijssel. Hij stierf op 21 maart 1720 te Antwerpen.³⁶

De telling van de doopcijfers begint in 1680. Er zijn in de beginjaren tot 1684 geen schommelingen in de aantallen. Het jaar 1684 geeft

³⁵ Ackermans, *Herders en huurlingen*, p. 118-120.

³⁶ Van Hoeck, *De Jezuieten-statie te Culemborg*, p. 69.

Godslamp, vervaardigd door de Utrechtse zilversmid Willem Jansz. van Leusden in 1663. Op het middendeel zijn de Heilige Familie, Sint Antonius en Sint Barbara afgebeeld (bezit Oud-Katholieke kerk van Culemborg).

echter een halvering van het aantal dopelingen ten opzichte van 1683 te zien. In het doopboek zijn er in het jaar 1684 van juni tot november geen dopelingen ingeschreven. De oorzaak is niet bekend. Van der Graght vertrok in oktober en Breekevelt kwam in dezelfde maand. Er is dus geen sprake van een periode die overbrugd moest worden.

In 1684 is Franciscus Breekevelt er de vijfde pastoor en hij bleef in functie tot 1708. Hij was geboren te Rijssel op 29 mei 1651. Op 28 september 1670 was hij jezuïet geworden en in 1681 werd hij priester gewijd.³⁷ Breekevelt heeft veel moeite gedaan bij de vicaris Petrus Codde om een tweede dienst te krijgen. Hij was het oneens met de opstelling van Codde, die de noodzaak van het bineren (het opdragen van twee missen op één dag door dezelfde priester) niet inzag. Hij was immers alleen, het gebouw was te klein om alle parochianen in één dienst onderdak te kunnen bieden en bovendien konden ze elkaar niet aflossen als er maar één dienst was. Daarentegen kon pastoor Van der Vorst

³⁷ Van Lommel, 'Opvolging der Jesuïeten als missionarii', p. 98.

over twee priesters beschikken, Van der Schuur en Buytendijk, en zo-
doende konden er in diens kerk op zon- en feestdagen voldoende mis-
sen gelezen worden.

Jaar	Doop	Jaar	Doop	Jaar	Doop
1684	12	1693	18	1702	12
1685	24	1694	21	1703	18
1686	22	1695	21	1704	16
1687	21	1696	16	1705	18
1688	20	1697	14	1706	15
1689	17	1698	13	1707	13
1690	21	1699	15	1708	24
1691	16	1700	11		
1692	15	1701	10		

*Tabel 6: Dopen in de
Papenhoek tijdens pater
Franciscus Breekevelt
1684 - 1708*

De doopcijfers bij Breekevelt fluctueren. Zij zijn nu eens hoog en dan weer laag. De jaren 1685 en 1708 zijn topjaren; een dieptepunt is het jaar 1701, wanneer er slechts tien dopelingen zijn. Er zijn momenten van onstuimige groei en terugval. Zo is er in 1684 bijna een halvering van het aantal dopelingen voor de Papenhoek. In het doopboek zijn in dat jaar geen dopelingen opgetekend van juni tot november. Nu lijkt het weinig aannemelijk dat er gedurende deze periode geen kinderen geboren zouden zijn; waarschijnlijker is dat de pater voor enige tijd afwezig was, hoewel ik daarvoor geen bewijs heb kunnen vinden. In 1689 waren er voor de Papenhoek geen dopelingen in september en oktober; in 1691 geen doopjes in juni, juli, september en november; in 1692 geen dopelingen in februari, april, juni en oktober en in 1693 geen dopelingen in mei, augustus en september. Ook in de jaren daarna zijn er telkens enkele maanden waarin geen dopelingen zijn opgetekend. Vanaf 1696 blijft het aantal dopelingen onder de twintig. Pas in 1708 komt het aantal dopelingen weer op het niveau van 1685 en zien we een tegengestelde beweging op gang komen.

Breekevelt overleed op 2 december 1708 te Culemborg. Hij werd opgevolgd door pater Joachim Borsen, die op 10 december 1660 te Halle (België) was geboren. Hij was jezuïet geworden op 2 oktober 1677 en op 22 september 1691 werd hij priester gewijd. Van 1669 tot 1708 was hij missionaris in de statie ‘Het Witte Lam’ te Hoorn, waaruit hij in 1708 verbannen werd. Daarna kwam hij naar Culemborg.³⁸ Hij deed van zich spreken door het op 10 februari 1721 door de cleresie ingediende rekest bij de Gedeputeerde Staten van het Kwartier Nijmegen, waaraan het graafschap in 1720 door hertog Ernst van Saksen-Hildburghausen

38 Van Lommel, ‘Opvolging der Jesuïeten als missionarii’, p. 98.

verkocht was, in een potig verweer uiteen te rafelen. Hij wist velen die de partij van de jansenistische pastoor gekozen hadden, terug te brengen, maar kreeg daardoor het stadsbestuur tegen zich. Pater Borsen stierf op 7 september 1725 te Culemborg.³⁹

Tabel 7: Dopen in de statie in de Papenhoek tijdens pater J. Borsen 1708 - 1725

Jaar	Doop	Jaar	Doop	Jaar	Doop
1708	24	1714	34	1720	37
1709	30	1715	38	1721	37
1710	15	1716	39	1722	39
1711	33	1717	35	1723	46
1712	29	1718	43	1724	38
1713	25	1719	47	1725	46

De doopcijfers bij pater Borsen geven een heel ander beeld. Zijn komst in 1708, die samenviel met de afkondiging van het jubeljaar, vormt het begin van een gestage groei (tabel 7). Het is echter ook mogelijk dat andere factoren een rol bij de ontwikkeling van de cijfers hebben gespeeld. Hierbij moet gedacht worden aan de indiening van de rekesten bij de burgerlijke overheid door de leden van de cleresie. Zo hadden zij bijvoorbeeld in 1720 gedaan gekregen dat de Staten van het Kwartier Nijmegen bij besluit van 30 november aan het stadsbestuur volmacht gaven om binnen veertien dagen de jezuïet uit de stad te verbannen. Van de kant van de regulieren werd hierop een supplex ingediend, waarin een jaarlijkse recognitie van 300 gulden werd aangeboden om de pater te behouden. De Nijmeegse Edel Mogende Heren bezweken voor dit aanbod. Tegen de indieners van de rekesten, waaruit een andere pastorale benadering en een andere opvatting over zielzorg spreekt, komt pater Borsen in 1721 in actie. Hij stelt een verweerschrift op en weerlegt alle leugens, lasteringen en ongerijmdheden die de jansenisten naar voren brengen om de tweede dienst op zon- en feestdagen te beletten. Hij neemt daarin geen blad voor de mond. Er valt weinig tegen in te brengen en pater Borsen wordt met rust gelaten. Hij komt in dit geschrift naar voren als een actief, zelfbewust en zelfverzekerd persoon. Hij is zeker van zijn zaak en komt recht op zijn doel af. Hij ontzenuwt de argumenten van de tegenpartij.

Slechts in het jaar 1710 doet zich een kortstondige teruggang van het aantal dopen voor. De reden hiervan is niet duidelijk, of het moet te wijten zijn aan verwickelingen rondom het rekest dat in 1711 door de cleresie werd ingediend.

De groei van het aantal dopelingen heeft zich bij zijn opvolger pater G. Cromptvoet (1725-1754) doorgezet. Deze was op 19 oktober 1688 te

³⁹ Van Hoeck, 'Culemburgensia', p. 201-225.

Roermond geboren. Op 2 oktober 1707 was hij jezuïet geworden en 22 september 1721 werd hij priester gewijd. Hij kwam op 22 september 1725 naar Culemborg. Pater Cromptvoet bracht een oude devotie, welke ooit was ontstaan tijdens het woeden van de pest, tot grote bloei. Ze bestond uit het gebruik van water, gewijd ter ere van de abt Sint Antonius, patroon van de schuilkerk in de Nieuwstad. Van alle kanten uit de wijde omtrek kwamen de boeren het gewijde water voor hun zieke vee halen. Aan deze paapse stoutigheid werd door de magistraat omstreeks 1745 een eind gemaakt door een streng verbod tegen de uitdeling van dit water.

Jaar	Doop	Jaar	Doop	Jaar	Doop
1725	46	1734	61	1743	51
1726	46	1735	43	1744	50
1727	49	1736	59	1745	48
1728	49	1737	49	1746	41
1729	40	1738	58	1747	41
1730	42	1739	56	1748	39
1731	43	1740	51	1749	56
1732	44	1741	46	1750	33
1733	36	1742	35		

Tabel 8: Dopen in de statie in de Papenhoek tijdens pater Cromptvoet 1725 - 1750

Pater Cromptvoet dient in 1735 een rekest ⁴⁰ in bij de ‘Edele Mogende Heeren van het Quartier Nijmegen’ en beklaagt zich over de beschuldigingen gedaan door pastoor Loijens over het op allerlei manieren overhalen van mensen tot ‘*de Jesuitische gesintheid*’. Hij verdedigt zich, omdat de pastoor van de jansenistische gemeente niet alleen de rooms-katholieke gemeente met slechte en ongegronde klachten, zelfs onwaarheden, heeft beklad, maar ook de Raad en de Magistraat heeft misleid. In zijn verweerschrift bewijst hij dat hij zich niet schuldig gemaakt heeft aan het op een onbehoorlijke wijze overhalen van personen van andere gezindheden en geloof.

Tabel 8 maakt duidelijk dat de groei die bij de voorganger van pater Cromptvoet begonnen was, zich heeft doorgezet. Slechts enkele jaren springen er in negatieve zin tussenuit. Het zijn de jaren 1733, 1742, 1748 en 1750, wanneer er minder dan 40 dopelingen zijn. In 1735 doet zich een scherpe daling van het aantal dopelingen voor. De pater had opdracht gekregen van de Ed. Mogende om publiekelijk af te kondigen dat niemand op enigerlei wijze, noch direct noch indirect, een ander zal trachten over te halen tot zijn gezindheid of religie. Het jaar 1736

40 Rekest van de katholieken uit 1735 over de beschuldigingen gedaan door Michel Loijens.

geeft echter opnieuw groei te zien voor de Papenhoek, voor de Nieuwstad blijft de dalende trend zich doorzetten.

Invloed van de burgerlijke overheid

Een heel andere factor die van invloed geweest kan zijn op de ontwikkeling van de doopcijfers, zijn de verordeningen van de burgerlijke overheid. In 1680 wordt in een plakkaat door graaf George Frederik afgekondigd dat gemengde huwelijken in de gereformeerde kerk gesloten moeten worden, dat de uit deze huwelijken geboren kinderen gedoopt moeten worden in de gereformeerde kerk en gereformeerd dienen te worden opgevoed. Ook mag de protestantse partij in zulk een huwelijk nooit een roomse godsdienstoefening bijwonen. Nog verder gaat de ordonnantie van gravin Elisabeth Charlotte uit 1694. Rooms en mogen geen bekeerlingen maken en andersdenkenden mogen geen roomse godsdienstoefeningen bijwonen. Tevens gelast zij de magistraat streng toezicht te houden op de opvoeding van kinderen uit gemengde huwelijken. Ook haar opvolgster, gravin Louise Anna, verzette zich tegen kerkovergangen, en gelastte hen die zich bekeerd hadden, tot hun vorig geloof terug te keren.⁴¹

Welke invloed hebben deze overheidsmaatregelen op de doopcijfers gehad? Vanaf 1680 blijft het aantal dopelingen in de Papenhoek vrijwel gelijk, terwijl in diezelfde periode het aantal voor de Nieuwstad steeds toeneemt. De maatregelen lijken dus geen gevolgen te hebben gehad voor de aantallen dopelingen van beide staties.

Ten slotte wordt het aantal dopen van beide katholieke staties tezamen vergeleken met dat van de Nederduits Gereformeerde Gemeente in de stad (tabel 9). Uit deze cijfers blijkt dat in 1680, het begin van de telling, de katholieke gemeenschap aanmerkelijk groter is dan de gereformeerde gemeente. In 1700 liggen de aantallen dopelingen echter al dicht bij elkaar. Maar pas in 1750 telt de gereformeerde gemeente meer dopelingen dan de twee katholieke staties bij elkaar.

Tabel 9: Dopen in beide katholieke staties en in de Nederduits Gereformeerde Gemeente 1680-1750

Jaar	1680	1685	1690	1695	1700	1705	1710	1715	1720	1725	1730	1735	1740	1745	1750
De beide katholieke staties	54	69	75	72	46	70	52	64	54	62	53	56	63	55	39
Nederduits Gereformeerde Gemeente	16	27	34	32	44	59	31	34	27	34	52	54	46	50	50

41 HUA, Inventaris van de collectie Rijsenburg, toegang 17, Culemborg 1718.

Invloed van de kerkelijke overheden

Uit de cijfers is duidelijk geworden dat het verloop van de aantallen dopelingen in de Nieuwstad begonnen is onder pastoor Cockaert. Nu is het de vraag of dit te wijten is aan zijn persoon of dat er andere factoren een rol hebben gespeeld. Het is bekend dat Cockaert overtuigd jansenist was, maar dat geldt ook voor anderen. Hebben dan de landelijke ontwikkelingen wel een duidelijke en merkbare invloed op de aantallen dopelingen gehad? Hierbij denk ik aan de aanwezigheid van Codde in Rome, de benoeming van De Cock als zijn vervanger, zijn afzetting en de uiteindelijke scheuring in 1723. We kunnen hierbij weer gebruik maken van de tabellen. Dan moeten we opmerken dat 1702, het jaar van de schorsing van Codde, een duidelijke teruggang laat zien voor de pastoorskerk. Hierbij zij opgemerkt dat er in 1702 in de pastoorskerk in september, oktober en november slechts één doop per maand plaatsvond en dat er in de maand december slechts drie doopjes waren. De jaren daarna is er opnieuw een flinke groei. De vermindering van het aantal dopelingen bij de pastoor in 1702 wordt niet vertaald in een toe-

*Wierookvat, rond 1650
vervaardigd door de
Utrechtse zilversmid
Michiel de Bruyn van
Berendrecht (bezit Oud-
Katholieke kerk van
Culemborg).*

name bij de paters. En in 1723 is er een flinke toename van dopelingen bij de paters, maar een jaar later is dit aantal weer terug op het niveau van het begin van de twintiger jaren. Pas in 1725 en de jaren daarna komt het aantal bij de paters boven de veertig. In diezelfde tijd blijft het aantal bij de seculieren op min of meer hetzelfde niveau. Echter, in 1727 en volgende jaren komt de vermindering van het aantal dopelingen weer op gang, zij het met horten en stoten. Er is geen sprake van een geleidelijke afname. Uit deze gegevens blijkt dat deze landelijke gebeurtenissen min of meer buiten het gezichtsveld van de Culemborgers lagen.

Een duidelijke afname in het aantal doopjes vindt plaats na 1708. Een gegeven dat van grote invloed geweest moet zijn op de handelwijze van de gelovigen, is – zoals al is aangehaald – de afkondiging van het kerkelijke jubeljaar door de Keulse nuntius Joan Baptist Bussi in mei 1708. Hij heeft gedacht om volgens instructie uit Rome de pauselijke bul slechts aan trouwe priesters toe te sturen en daarmee klaarheid te scheppen. Hij sloot niet alleen diegenen uit die geen wettige zending hadden ontvangen maar ook hen die, eens wettig gezonden, in verzet waren gekomen, de leden dus van de cleresie. Dit houdt in dat volgens deze handelwijze in Culemborg bij de regulieren wel en bij de seculieren niet de aflat verdiend kon worden. Deze schifting moet de gelovigen uiteraard heel sterk aangesproken hebben. Zij konden de Jubileeaflat alleen in de kerken van ‘gehoorzame priesters’ verdienen. De gepasseerde pastoors waren als getekenden, wier kerk men had te vermijden. Inzet van deze Keulse actie was de gepasseerde priesters tot inkeer te brengen. Als men zich realiseert wat het voor de gelovige betekent te weten of zijn herder al dan niet wettig gezonden is, kan men zich enigszins bij benadering een denkbeeld vormen van de grote verwarring die toen in onze vaderlandse kerk en ook in Culemborg moet hebben beheerst. Om nu te vernemen dat de priester, die jarenlang als raadsman en vriend in het leven van huisgezin en individu een veel belangrijker plaats dan tegenwoordig had ingenomen, sinds jaar en dag zijn verheven dienstwerk op ongeoorloofde verrichtte, of jurisdictiedaden stelde die ongeldig waren, dan moest dat in de gewetens van tallozen pijnlijke verwarring teweegbrengen en allerhande twijfels oproepen. Het kon niet uitblijven of langzaamaan rezen hier en daar twijfels en ontstonden de nodige gewetensconflicten. Menigeen zag zich zo vroeger of later voor dwingende vragen gesteld met betrekking tot de geldigheid van het biechten bij een bepaalde priester, of van het voor hem gesloten huwelijk. Is het absoluut verboden om uit handen van een dergelijke priester de sacramenten te ontvangen of een door hem opgedragen H. Mis bij te wonen? Verkeert wie hem trouw blijft, in staat van zware zonden? Is hij misschien zelf geëxcommuniceerd?

In december 1708 en de eerste maanden van 1709 schreef Bussi: 'De priesters die de Jubileebulle niet toegestuurd kregen, zijn te beschouwen als rebellen en huurlingen die, door heiligschennend de sacramenten toe te dienen, de wijngaard des Heren vernielen; de gelovigen moeten hun kerken vermijden, in het belang van hun eigen ziel en zaligheid, omdat zij anders na hun dood geen bijstand van gebeden zullen mogen ontvangen; alle aan Rome onderworpen priesters, seculieren zowel als regulieren, hebben het recht hen, die bij weerspannige confraters ter kerke gaan, tot zich te lokken'.⁴² Dat laatste hebben de regulieren in Culemborg zich aangetrokken, zoals ook blijkt uit de rekestes die in 1711 en 1721 door de seculieren werden ingediend. Uit de gegevens wordt duidelijk welke keuze de parochianen van de pastoor-kerk uiteindelijk genomen hebben. In toenemende mate verlaten zij deze en gaan over naar de paterskerk.

Een van de factoren die mogelijk van invloed was op de ontwikkeling van de doopcijfers, was de houding, de persoon, de instelling of het karakter van de pastoor. De aanwezigheid van een pastoor, diens manier van doen en ook een tussentijdse wisseling van een priester kan van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van de aantallen dopelingen in een statie/parochie. Uit het onderzoek is alleen duidelijk geworden dat bij het aantreden van pater Borsen in 1708 het aantal dopelingen voor de Papenhoek toenam. Daar kan tegenin gebracht worden dat hij het tij mee had vanwege de Jubileebulle. Dat is dan wel zo, maar hij heeft de mogelijkheden dan wel uitgebuit en zich ervoor ingezet. Hij nam de pastoor van de Nieuwstad de wind uit de zeilen en deze had op de lange duur het nakijken. Pastoor Cockaert van de Nieuwstad zag tijdens zijn pastoraat het aantal dopelingen alleen maar teruglopen.

Een andere factor waren de lokale activiteiten. Daarbij gaat het om pamfletten, rekestes of andere middelen om de publieke opinie te mobiliseren. De rekestes waren een uiting van broedertwisten waarmee de religie geen dienst werd bewezen. De regulieren verweten de seculiere geestelijken dat zij de wereldlijke overheid tot vervolging van de regulieren aanzetten. Voor buitenstaanders was het een aanleiding tot leedvermaak. Waar ging het om: de rechtmatigheid van de aanspraken van beide partijen.

In het rekest van 1711 werd pater Borsen beschuldigd van ongeoorloofd gedrag. Zijn parochianen mochten niet naar de kerk van de pastoor, en parochianen van de pastoor probeerde hij over te halen naar zijn kerk te komen. Ook hield hij de parochianen van de pastoor voor dat zij niet zalig konden worden, omdat de sacramenten niet geldig waren. De pastoor had immers de bulle van het Jubilee niet ontvangen,

⁴² Polman, 'J.C. van Erkel', p. 165-170.

*Wierookscheepje,
vervaardigd door de
Utrechtse zilversmid
Nicolaes Verhaer in 1730
(bezit Oud-Katholieke
kerk van Culemborg).*

en was dus niet wettig gezonden. De wettigheid van de zending raakt onmiddellijk de geldigheid van de sacramenten. Het is daarom dat de pater een weduwe opnieuw bediend heeft en zieken en ook gezonde mensen op het punt van de zaligheid bewerkte. Door het handelen van de jezuïet werd de pastoor beroofd van zijn biechtelingen en van zijn kerkgangers. De gelovigen die de seculiere statie verlieten en bij de pastoor gingen kerken, brachten daar ook hun geld naar toe. Verlies aan parochianen betekent diensgevolge verlies aan inkomsten. Het wordt dus ook een financiële kwestie. De pastoor kan niet meer goed voor de armen zorgen en deze zullen nu ten laste van de stad komen. Ook daarom richt hij zich nu tot de vorstin.

In het rekest van 1721 gaat het vooral om het bineren. Dit bineren wordt gezien als een middel om de baas te spelen over alle katholieken van Culemborg. De seculiere priester Cockaert wantrouwt de jezuïeten en beschuldigt hen op deze manier van expansiedrang. Was deze angst gerechtvaardigd? Als we kijken naar de doopcijfers, is het antwoord ja. Bij de paters groeit het aantal dopelingen en de pastoor krijgt steeds minder te doen. Hij heeft reden om zich bezorgd te maken. Hij grijpt het bineren ook aan om erop te wijzen dat de paters hier eigenlijk helemaal niet thuis hoorden, maar zich op een onrechtmatige manier en zonder toestemming in Culemborg gevestigd hadden. Dit wordt vervolgens weerlegd door pater Borsen, die tot de tegenaanval overgaat. Verlies van parochianen heeft de seculiere priester aan zichzelf te danken, sinds hij zich openlijk tegen de H. Stoel, de paus en diens gezag keert. Ook in dit rekest wordt gesproken over de finan-

ciële consequenties. De rijken worden geruïneerd en de armen worden er de dupe van. De pastoor gaat ook in op de collectes die van tijd tot tijd door de jezuïeten georganiseerd werden. Men was in die tijd van mening dat de opbrengst daarvan naar het buitenland ging en niet ten goede kwam aan de eigen armen. De jezuïet stelt daartegenover dat zij in het buitenland gingen collecteren en dat de opbrengst hiervan ten goede kwam aan de armen van Culemborg. Hij wil duidelijk maken dat de jezuïeten er niet op uit waren zich te verrijken ten koste van de armen van de stad. Bij de jezuïeten was je zelfs beter af!

Hoewel Cockaert jansenist genoemd wordt, heeft dit niet de doorslag gegeven bij de parochianen van de Nieuwstad. De keuze voor de paterskerk zal ook niet zozeer ingegeven zijn door een uitgesproken ultramontaanse instelling van het gewone kerkvolk, maar veeleer door angst voor heilonzekerheid. Het uiteindelijke geluk hing ervan af.

In het rekest van 1735 gaat het om diverse klachten. De zwaarste klacht is dat de pater en sommige van zijn parochianen dagelijks proberen mensen tot de 'jesuitische gesintheid' over te halen. Het gaat hierbij zelfs om een minderjarig kind. En opnieuw weten de pastoor en de voorstanders van de katholieke gemeente in de Nieuwstad de gemeentelijke instanties over te halen tot maatregelen tegen de paters. Het komt de pater op een berisping te staan. Daarom komt pater Cromptvoet tegen de beschuldigingen van pastoor Loijens in het geweer. Hij dient een rekest in bij de Edel Mogende Heren van het Kwartier Nijmegen. De pastoor zag in die periode het aantal volgelingen verder afkalven. In 1733 was het aantal dopelingen onder de tien gekomen, de helft van het aantal in 1732. De pater schijnt zich er weinig van aangetrokken te hebben en heeft zijn apostolaat voortgezet. In een gedicht bij gelegenheid van het 25-jarige pastoorsfeest van pater Cromptvoet op 21 september 1750 staat:

*'Eerwaarde professor, Eij laet U niet mishagen
dat wij met diep Respect, een danck digt gaan opdragen
aan u O: Iveraar, O: Cromvoet vol van Vuur
O: Rots die nimmer wijckt : maar die ter goeder uur
Ons steeds naast Godt bewaart, voor droeve ziels' gevaaren
In dees benauden tijdt
U komst gaf blijdschap, en verkwikte Uwe Schaapen....
...hoe meenig sijnder van hun dwaaling niet geneesen
die Gij het Roomsche Geloof, hebt diep in 't hert geprent,
wat Sondaars niet bekeert, dit is genoeg bekend,
hoe zijt Gij niet vervolgt, gelastert en bestreeden
wat ongemakken niet, bij dag en nacht geleden...'⁴³*

43 Peek, *Geschiedkundig overzicht*, p. 27.

Het ging in Culemborg om een conflict tussen seculier en regulier. Daarbij kwamen de regulieren er niet al te gemakkelijk vanaf en moesten dikwijls de tol betalen. Uit de doopregisters is duidelijk geworden dat niet de paters, maar de priesters van de cleresie aan het kortste eind trokken, want zij zagen hun aanhang slinken tot een minderheidsgroepering, die het tot op de dag van vandaag nog is.

Besluit

Vanaf 1723 was door de verkiezing van Cornelis Steenoven tot aartsbischop van Utrecht de breuk met Rome definitief geworden. Deze kerk-scheuring heeft Culemborg niet onberoerd gelaten. De Culemborgse seculiere pastoor bleef het gezag van de bisschop van Utrecht erkennen en zodoende ging de statie aan de Varkensmarkt over naar de *Roomsch Katholieke Kerk van de Oud-Bisschoppelijke Clerezie*. Sinds dat jaar is het kerkje van de paters jezuïeten in de Papenhoek derhalve het enige met Rome verbonden katholieke kerkgebouw in Culemborg. Uit de doopcijfers blijkt dat het kerkvolk in deze kwestie duidelijk zijn stem heeft laten horen en in meerderheid heeft gekozen voor de Romeinse koers. Het is echter niet het jaar 1723 – het jaar van de afscheiding – dat de doorslag heeft gegeven voor de parochianen van de seculiere priesters om naar de kerk van de regulieren te gaan. De uittocht was al eerder begonnen.

Uit de bestudering van de doopcijfers over de periode 1680-1750 is duidelijk geworden dat 1708 het cruciale jaar is geweest. De afkondiging en de manier van verzending van de Jubileebulle door de nuntius is van doorslaggevende betekenis geweest op de ontwikkeling van de doopcijfers. Vanaf dat moment lopen voor de Nieuwstad, de seculiere parochie, de doopcijfers terug en is er sprake van een groei voor de Papenhoek, de parochie van de regulieren. Het is ook na 1708 dat er rekestten over het gedrag van de paters jezuïeten bij de magistraat werden ingediend. In de rekestten werden de regulieren door de seculieren bij de overheid in een kwaad daglicht gesteld. Ze beschuldigden de regulieren onder meer van financiële naijver, van het ronselen van parochianen, van het stoken onder de parochianen van de seculiere priester, van het lastig vallen van de parochianen, kortom van het stichten van onrust. Het antwoord van de regulieren loog er dikwijls ook niet om en de seculiere pastoor kon behoorlijk onderuit gehaald worden, zoals het verweerschrift van pater Borsen uit 1721 aantoonde.

Gezien de ontwikkeling van de doopcijfers was er voor de pastoor van de statie in de Nieuwstad alle aanleiding om actie te gaan ondernemen. Na 1708 ziet hij immers tot zijn groot verdriet het aantal parochianen slinken en gaan er steeds meer gelovigen over naar de statie in

de Papenhoek. Het is dan geen kwestie meer van voor of tegen het jansenisme, maar het gaat om het voortbestaan en het overleven van de parochie. Is het dan niet te verwonderen dat hij elk middel aangrijpt om daartegen een dam op te werpen? Overigens zonder succes. Er was voor hem geen apostolische vicaris meer op wie hij een beroep kon doen, en het beroep op de burgerlijke overheid had niet het gewenste resultaat. In 1711 gaat de terugloop gewoon door, het rekest van 1721 veroorzaakt gedurende een paar jaar een zekere stabilisatie, maar na 1723, het jaar van de afscheiding, gaat de afbrokkeling verder. Het re-

De huidige Oud-Katholieke kerk met pastorie aan de Varkensmarkt. Achter de pastorie lag vroeger de schuilkerk, die te bereiken was via een smal poortje.

kest van 1735 geeft opnieuw enig soelaas, maar na 1736 niet meer.

De opstelling van pastoor Matthias Torck en kapelaan Andreas van der Schuur, die hun voorkeur niet onder stoelen of banken staken, had geen invloed op de ontwikkeling van de doopcijfers. Wanneer Van der Schuur over de predestinatie preekt, is er onrust onder de parochianen, maar dit wordt niet vertaald in de doopcijfers. Van Neercassel had hem regelmatig voorgehouden dat de kerk geen theologische academie was en dat, indien er gepolemiseerd moest worden, het beter was om de pijlen op het calvinisme te richten. Preken over predestinatie en het vraagstuk van de genade gaven aanleiding tot opschudding en onrust onder de gelovigen. Ook Codde drong er bij Van der Schuur op aan geen aanstoot te geven in zijn publicaties, want hij voorzag niet alleen moeilijkheden bij het kerkvolk, maar ook bij de regulieren.⁴⁴ Van der Schuur heeft gezorgd voor onrust, maar het is zoals gezegd niet af te lezen uit de doopcijfers uit die periode. Het gaf wel de regulieren een wapen in handen tegen de jansenistisch gezinde secularen.

Een ander punt van belang voor de scheiding der geesten betrof de jansenistische opvatting van het boetesacrament. Absolutie werd alleen gegeven wanneer er sprake was van berouw, ingegeven door spijt over de bedreven zonde en door liefde tot God en niet door angst voor de hel. Angst voor de hel volstond niet en was een reden de absolutie te weigeren. De jezuïeten waren in dit opzicht soepeler, hun moraal ruim en mensvriendelijk.

De keuze van de gelovigen om over te stappen, zoals duidelijk blijkt uit de ontwikkeling van het jaarlijkse aantal dopelingen, moet niet te licht beoordeeld worden. Waar het de gelovigen na 1708 in feite omging, was de vraag: Zijn mijn kinderen wettig gedoopt? Ben ik wettig getrouwd? Krijg ik geldige laatste sacramenten toegediend? Zal ik in de hemel komen? Uit de rekesten komt naar voren dat pater Borsen twijfel wist te zaaien en onrust en onzekerheid bracht bij de parochianen van de seculiere parochie. Hij zou dit, aldus het rekest van 1711, doen onder valse voorwendsels en hij zou de gelovigen lastig vallen met zaken die zij niet begrepen. Het resultaat was dat de regulier de parochianen van de statie in de Nieuwstad wist te vervreemden van hun herder.

Het is dan dat de statie in de Papenhoek zich wat meer gaat profileren. Pater Borsen moet er toch van overtuigd zijn dat hij met zijn weerlegging van de rekesten geen schade kon aanrichten voor zichzelf of voor zijn parochie. Uit het antwoord spreekt een zelfbewuste priester, iemand die overtuigd is van zijn gelijk en met overtuiging naar buiten weet te treden. Pastoor Cockaert had hierop geen antwoord.

Maar vooral toen na de Jubileebulle van 1708 bekend werd dat de

⁴⁴ Ackermans, *Herders en huurlingen*, p. 219-221.

leden van de cleresie Rome niet gehoorzaamden en er twijfels rezen over de geldigheid van hun wijding en van hun bediening van de sacramenten, zette dit de gelovigen aan het denken. Pater Borsen brengt dit in zijn verweerschrift nog eens onder de aandacht. Hij brengt geen onrust, maar zij zijn zelf verantwoordelijk voor de onrust sinds zij hun masker hebben laten vallen. Als de pater, zoals in het rekest van 1711 vermeld wordt, een weduwe opnieuw bediend heeft, heeft deze daad invloed gehad op haar omgeving. Dit gegeven maakte meer indruk op het kerkvolk. Pater Borsen verdedigt zich in zijn weerlegging met te zeggen dat hij als jezuïet niet alleen de zorg voor zijn eigen zaligheid heeft, maar ook voor die van zijn naasten. Voor de gelovigen die bezorgd waren om hun eigen zieleheil en met deze zaken geconfronteerd werden, was de keuze snel gemaakt.

De aanwezigheid van de jezuïeten in de stad heeft niet direct bijgedragen aan de polarisatie tussen de twee katholieke staties. Er is een lange periode van een vreedzame coëxistentie geweest. Pas na 1708, wanneer de seculiere statie gaat verlopen, komt de verwijdering tussen de twee staties. De jezuïeten waren overigens ultramontaans denkend en kozen tegen het systeem van nationale kerken, waarin de autonomie van de kerkprovincie werd benadrukt. Zij kozen voor de leer van het universele pauselijke gezag, dat onfeilbaar was in zijn uitspraken. Zij kozen voor Rome als centrum van de wereldkerk. Pater Borsen komt hier in zijn verweerschrift op terug.

Langzamerhand werd de groep die tot de paterskerk behoorde, wel tienmaal zo groot als de andere. Daar was sprake van in 1752, toen Voet schreef: *'Nu gaende Jesuitsgezinde de andere Roomsche in getal zeer verre te boven, en sleept de Jesuïte Kerk alles naer zich, 't welk by den Pastoor der andere Kerke, en die geene, die Hem nog aenkleven, met leedwezen word aengezien'*.⁴⁵

Hoewel de priester zonder de leek geen reden van bestaan heeft, vervult de leek in het kerkelijke leven een ondergeschikte rol en hij blijft op de achtergrond. Het zijn de priesters die de toon aangeven. De leken leven voort in een van die collectiviteiten, waarin duidelijk werd hoeveel parochianen de pastoor tot de zijnen mocht rekenen. In Culemborg heeft de leek duidelijk zijn stem laten horen en op niet mis te verstane wijze zijn keuze kenbaar gemaakt. Zo miste de cleresie de greep op de basis van de kerk, die nodig was om van het protest tegen Rome een volksbeweging te maken. Zo zag ook in Culemborg de pastoor zijn parochie verlopen. Er voltrok zich een vervreemding tussen kerkvolk en zielzorger. De stem die de leken lieten horen, was duidelijk, maar de motieven lijken minder theologisch dan in de oudere literatuur doorgaans wordt beweerd. De leken lieten hun eigen belang prevaleren. Zij kozen er in Culemborg echter niet voor om hun pastoor

45 Voet van Oudheusden, *Historische Beschryvinge van Culemborg*, p. 271 en 272.

te verjagen, maar men ging over naar de andere parochie. Er was immers keuze. Het zou een ander verhaal geworden zijn, wanneer deze keuze er niet geweest zou zijn.

Winnaar van de hele kwestie was wellicht de gereformeerde gemeente. Terwijl de seculieren en regulieren elkaar de wettigheid van hun zending betwistten en elkaar bestookten met rekestten en weerleggingen, nam de gereformeerde kerk in omvang toe en was in 1750 groter dan de twee katholieke parochies samen! Misschien wel door de onderlinge verdeeldheid onder de katholieken. Dit ophelderen vraagt om een nieuwe studie.

GERARD WITKAMP

BRONNEN

Archief Nederlandse Provincie der Jezuïeten:

- Doos 144. Statie Culemborg

Gelders Archief

- DTB Culemborg
- Het Archief der heren en graven van Culemborg

Het Utrechts Archief (HUA)

- Archiven van de apostolische vicarissen van de Hollandse Zending en hun secretarissen 1579-1728
- Collectie Rijsenburg, verzameling archivalia en documentalia toebehorend aan het aartsbisdom Utrecht.

Het Oud-Archief van de gemeente Culemborg

- Register van de publicaties 1679-1714
- Handvesten 1672-1698

Regionaal Archief Rivierenland

BRONNENPUBLICATIES EN LITERATUUR

Ackermans, Gian, *Herders en huurlingen*, Bisschoppen en priesters in de Republiek (1663-1705), Amsterdam, 2003.

Bosch, Gerrit van den, *Voor ziel en zaligheid*. De voorstelling van hemel, hel en vagevuur in de catechismus- en sermoenliteratuur van de 17de en 18de eeuw, Leuven, 1988.

Clemens, Theo, 'Kerkscheuring op lokaal niveau. Petrus van der Maes van Avenrode en de voorgeschiedenis van het schisma van 1723', in: *Geloven in het verleden. Studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd, aangeboden aan Michel Cloet*, p. 413-430.

Doornmalen, S.E.M., 'Pater Willem van Weel s.j. (1595-1670), stichter van de Culemborgse Jezuïetenstatie', in: *De Drie Steden*, 13, 1992, nr.1, p. 3-5.

Grasman, M.J.G., 'Werkhoven', in *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 35(1909), p. 247.

Hoeck, F. van, 'Culemburgensia. Rond een Request', in: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 59(1935), p. 201-225.

Hoeck, F. van, 'De Jezuïeten-statie te Culemborg', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 57(1933), p. 64-89.

- Hoeck, F. van, *Schets van de geschiedenis der jezuieten in Nederland*, Nijmegen, 1940.
- Jong, O.J. de, *De Reformatie in Culemborg*, Assen, 1957.
- Kleef, B.A. van, *Geschiedenis van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland*, Assen, 1953.
- Lommel, A. van, 'Matthias Torck (1656-1724)', in: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 8(1880) p. 246-278.
- Lommel, A. van, 'Opvolging der Jesuïeten als missionarii in eenige steden en dorpen van het tegenwoordige Aartsbisdom Utrecht', in: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 3(1876), p. 271-288.
- Peek, J.W. *Geschiedkundig overzicht van katholiek Culemborg*, Culemborg, 1928.
- Polman, P. 'J.C. van Erkel en het "Protest" der cleresie (1709-1714)', in: *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 74(1979), p. 161-204.
- Polman, P., *Romeinse bescheiden voor de geschiedenis der Rooms-Katholieke Kerk in Nederland, 1727-1853*, deel I: 1727-1754, 's-Gravenhage, 1959.
- Rogier L.J., *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*, Amsterdam, 1964.
- Smit, Fred en Jan Jacobs, *Van den Hogenheuvel gekomen. Bijdrage tot de geschiedenis van de priesteropleiding in de kerk van Utrecht, 1683-1723*, Nijmegen, 1994.
- Spiertz, M.G., 'Jansenisme in en rond de Nederlanden 1640-1690', in: *Trajecta*, 1(1992), p. 144-168.
- Voet van Oudheusden, A.W.K., *Historische Beschryvinge van Culemborg*, Utrecht, 1753.

IN DIT NUMMER

Vervreemding

Een onderzoek naar de kerkscheuring
tussen de cleresie en hun kerkvolk in Culemborg
in de periode 1680-1750

Gerard Witkamp